

UDK: 801.82:81.176

Shaxnoza TURDALIEVA,
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: turdalievashakhnoza84@gmail.com

PhD O.Uralova taqrizi asosida

O'ZBEK TILIDAGI SOMATIK GIBRID MAQOLLARNING LEKSIK-SEMANTIK TAHLILI

Аннотация

Mazkur maqolada o'zbek tilida keng qo'llaniladigan va tarkibida ikki yoki undan ortiq tana a'zosi (somatik komponent) mavjud bo'lgan gibrid maqollar leksik-semantik jihatdan chuqur tahlil qilinadi. Somatik birliklar — bosh, ko'z, til, qo'l, oyoq, yurak, quloq kabi tana a'zolari orqali ifodalangan obrazlar xalq tafakkurida chuqur semantik yuklama hamda madaniy konnotatsiyalarga ega bo'lib, ular milliy mentalitet, axloqiy qarashlar, ijtimoiy me'yorlar va hayotiy tajribani o'zida mujassamlashtiradi.

Kalit so'zlar: Somatik birliklar, maqol, gibrid frazalar, leksik-semantik tahlil, obrazlilik, xalq tafakkuri.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СОМАТИЧЕСКИХ ГИБРИДНЫХ ПОСЛОВИЦ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В данной статье проводится глубокий лексико-семантический анализ гибридных пословиц узбекского языка, содержащих два и более компонентов, связанных с частями тела (соматические компоненты). Соматические элементы — такие как голова, глаз, язык, рука, нога, сердце, ухо — создают яркие образы, обладающие глубокой семантической нагрузкой и культурными коннотациями, отражающими национальное мышление, моральные ценности, социальные нормы и жизненный опыт народа.

Ключевые слова: Соматические компоненты, пословица, гибридные фразы, лексико-семантический анализ, образность, народное мышление.

LEXICAL AND SEMANTIC ANALYSIS OF SOMATIC HYBRID PROVERBS IN THE UZBEK LANGUAGE

Annotation

This article presents a detailed lexical and semantic analysis of hybrid proverbs in the Uzbek language that include two or more body parts (somatic components). Somatic elements — such as head, eye, tongue, hand, foot, heart, and ear — form vivid imagery in these proverbs, carrying deep semantic weight and cultural connotations within the collective consciousness. These expressions reflect the national mentality, moral beliefs, social norms, and life experiences of the Uzbek people.

Key words: Somatic components, proverb, hybrid phrases, lexical-semantic analysis, imagery, folk worldview.

Kirish. Til – bu millat tafakkurining oynasi, xalq dunyoqarashining eng yorqin ifodasi hisoblanadi. Ayniqsa, xalq og'zaki ijodining yirik va qadimiy qatlamlaridan biri bo'lgan maqollar orqali milliy tafakkur, axloqiy me'yorlar, estetik qarashlar va kundalik hayotiy tajribalar o'z aksini topadi. Maqollar tilda ko'p qatlamli semantik birliklar sifatida nafaqat bevosita, balki obrazli, ko'p ma'noli, majoziy ifodalar bilan boyitilgan bo'ladi [3].

Xususan, somatik frazeologizmlar – ya'ni inson tanasining turli a'zolari ishtirokida yuzaga kelgan til birliklari – xalqning jismoniy idroki, hayotiy tajribasi va ma'naviy qadriyatlarini ifoda etuvchi vosita bo'lib xizmat qiladi. Bunday frazeologik birliklar orqali nafaqat til, balki xalq tafakkuridagi antropomorf obrazlar, tana a'zolarining ramziy ma'nolari, ularning ijtimoiy va psixologik vazifalari ham yoritiladi [4].

Tadqiqotimiz mavzusi bo'lgan somatik gibrid maqollar esa ayniqsa e'tiborga loyiq. Ular ikki va undan ortiq tana a'zosi ishtirokidagi maqollardir. Masalan, "Tilingni tiygin, tishning sinmasin" kabi maqollarda "til" va "tish" komponentlari birgalikda ishlatiladi va bu vosita orqali inson nutqining oqibati, jismoniy va ijtimoiy muvozanat haqida chuqur fikr beriladi. Shunga o'xshash tarzda "Ko'nglidagini qo'lidan bil, qo'lidan bilmasang tilidan bil" maqolida esa "ko'ngil", "qo'l" va "til" singari bir nechta tana a'zosi birgalikda majoziy tizimni hosil qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tilshunos olimlardan M. I. Rasulova o'zining "Somatik birliklar asosida xalq tafakkurining lingvokulturologik tahlili" nomli tadqiqot ishida o'zbek tilidagi somatik gibrid maqollarning leksik-semantik xususiyatlariga alohida urg'u bergan. Yana bir tadqiqotchi B.Zohidovning "Frazeologiya asoslari" nomli kitobida esa Somatik birliklar va ularning frazeologik jihatlariga e'tibor qaratilgan. A.Fayzullaevning "O'zbek tilidagi maqollar tahlili" nomli kitobida esa o'zbek tilidagi maqollar chog'ishtirma tahlil metodi asosida o'rganilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbek tilidagi somatik gibrid maqollarning leksik-semantik jihatlarini ochib berishga bag'ishlangan mazkur maqolada ilmiy tadqiqotning chog'ishtirma tahlil, deskriptiv tahlil usuli, analiz, sintez kabi usullaridan samarali foydalanildi. Shuningdek, tadqiqotda quyidagi lingvistik metodlar asosida yondashildi:

Strukturaviy-semantik tahlil – maqol tarkibidagi tana a'zolarining morfologik holati va ularning sintaktik vazifasi o'rganildi.

Leksik-kontekstual yondashuv – maqollar kontekstda qanday ma'no kasb etayotgani, somatik birliklar real yoki obrazli ma'noda qo'llanilganligi tahlil qilindi.

Komponentlararo semantik munosabatlar – bir maqol ichida ishtirok etayotgan ikki yoki undan ortiq somatik birliklar orasidagi semantik bog'liqlik (masalan, sabab-oqibat, sabab-holat, parallelizm) aniqlashtirildi. Ushbu tadqiqotda

o'zbek tilidagi somatik gibrid maqollar tanlab olinib, ularning tarkibidagi somatik komponentlar asosida tahlil qilindi. Somatik gibrid maqollar deganda, tarkibida kamida ikki yoki undan ortiq tana a'zosi ishtirok etgan maqollar tushuniladi, masalan: "Tilingni tiygin, tishing sinmasin", "Ko'z ko'rgan boshqa, qo'l bilan turgan boshqa" kabi. Bu kabi maqollar o'zbek xalqining nutqiy madaniyati va ma'naviy merosida metaforik obrazlar vositasida ijtimoiy va axloqiy normalarni ifodalaydi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Gibridlashuv – bu tabiiy tilshunoslik hodisasi bo'lib, ayniqsa tarixan sivilizatsiyalar chorrahasida joylashgan tillarda tez-tez uchraydi. O'zbek tili islom madaniyati, sovet siyosati va globallashuv ta'siri ostida shakllanib, turli tillardan o'zlashtirilgan boy leksik qatlamni o'z ichiga olgan. Gibrid so'zlarni o'rganish tilga moslashuv, fonologik o'zgarishlar, madaniy ta'sirlar, shuningdek, ma'no va sintaksisning evolyutsiyasi haqida muhim ma'lumotlar beradi. Gibrid so'zlarni anglash til aloqalari, o'zlashmalar va til evolyutsiyasi haqidagi kengroq muhokamalarni chuqurlashtiradi hamda tillar qanday qilib xorijiy elementlarni o'zlashtirib, o'zining betakror grammatik tuzilmasini saqlab qolishini yoritib beradi [5].

Ushbu maqolada o'zbek tilidagi somatik gibrid maqollar leksik-semantik tahlil asosida o'rganiladi. Tahlilda maqollarning tashqi tuzilmasi bilan bir qatorda, ularning ichki ma'nosi, xalq tafakkuridagi funksional yuki, shuningdek, ularning obrazlilik va madaniy konnotatsiyasi ham tahlil qilinadi [2]. Shuningdek, somatik komponentlar o'rtasidagi semantik munosabatlar, ularning metaforik yuklamasi va ramziy qiymati ham izohlanadi.

Mazkur tadqiqot nafaqat frazeologiya va semasiologiya sohalariga hissa qo'shadi, balki lingvokulturologik yondashuv asosida xalq ruhiyati va tafakkur tizimining somatik ifodalar orqali qanday aks etishini ko'rsatadi. Shuningdek, maqola tilshunoslik, madaniyatshunoslik va tarjimashunoslikda ham nazariy va amaliy asos bo'la oladi.

Tahlil uchun tanlangan maqollar O'zbek xalq maqollari manba asosida saralandi va ularning gibridligi (ya'ni necha somatik birlik qatnashganligi) asosiy tanlov mezon bo'lib xizmat qildi. Har bir maqol ayrim semantik toifalarga ajratilib, tegishli konseptual maydon (idrok, his-tuyg'u, harakat, nutq, hokimiyat) doirasida tahlil qilindi.

Shu tarzda olib borilgan metodologik yondashuv orqali maqollarning nafaqat yuzaki leksik tuzilmasi, balki chuqur majoziy va madaniy qatlamlari ham yoritib berildi. Bu esa, frazeologik birliklarning xalq tafakkuri va dunyoqarashidagi o'rnini aniqlashga imkon berdi [1].

Tadqiqot davomida somatik gibrid maqollarning semantik tarkibi va ularning xalq tafakkuridagi obrazli ifoda vositasi sifatida o'rni o'rganildi. Saralangan maqollar asosida shuni aniqlash mumkinki, bu turdagi maqollar odatda ikki yoki undan ortiq tana a'zosi nomini o'z ichiga oladi va ular orasida metaforik, sababiy yoki parallel semantik munosabat mavjud bo'ladi [3].

Analiz natijasida maqollar quyidagi asosiy semantik guruhlar bo'yicha tasniflandi:

1. Bosh – Til – Tish

Bu toifadagi maqollar odatda nutq, oqibat va aql-idrok konseptlariga bog'langan bo'ladi. Masalan:

"Til uzuni bosh yeydi" – tilning nazoratsizligi boshga balo keltiradi, ya'ni so'z oqibati xavfli bo'lishi mumkin.

"Tilingni tiygin, tishing sinmasin" – so'zda ehtiyot bo'lmaslik jismoniy zararga sabab bo'lishi mumkin.

Ushbu maqollar til bilan bog'liq axloqiy me'yorlarning naqadar muhimligini ko'rsatadi [4].

2. Ko'z – Quloq – Og'iz

Bu guruhda idrok, kuzatuv, va ogohlantirish konseptlari asosiy o'rinni egallaydi:

"Tomning ko'zi bor, devorning qulog'i bor" – yashirin gaplar ham kuzatiladi, ehtiyot bo'lish kerak.

"Ko'z o'ziga, quloq o'zgalarga ishonadi" – inson o'z ko'rganiga ishonadi, lekin quloq eshitgan narsalar tashqi manbaga bog'liq.

Bu maqollar og'zaki madaniyatda ixtiyor va extiyotkorlik konseptining kuchli ifodasi sifatida talqin qilinadi [2].

3. Qo'l – Oyoq – Og'iz

Bu turdagi maqollar harakat, mehnat va natija o'rtasidagi bog'liqlikni aks ettiradi:

"Qo'l bilan berib, oyog'im bilan yugurdim" – xizmatkorlik, g'ayrat va fidoyilikni ifodalaydi.

"Qo'l yugurigi boshga, og'iz yugurigi oshga" – harakat va so'zning turli natijalar berishini ko'rsatadi.

Ular xalq tafakkurida faoliyatning baholanish mezonlariga asoslanadi [1].

4. Yurak – Qo'l – Til.

Bu maqollar ichki his-tuyg'ular va tashqi harakatlar o'rtasidagi bog'liqlikni yoritadi:

"Dil topadi, til aytadi" – ichki tuyg'ular tashqi so'z bilan ifodalanadi.

"Ko'nglidagini qo'lidan bil" – insonning niyati harakatlaridan bilinadi.

Bu toifa maqollar orqali ko'ngil tili, niyat, samimiylk kabi qadriyatlar ifodalanadi [3].

Umuman olganda, tahlil shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilidagi somatik gibrid maqollar odatda majoziy tilda yaratilgan bo'lib, ularning semantik tuzilmasi bir nechta tana a'zosi ishtirokida xalq ongidagi chuqur madaniy ma'nolarni mujassamlashtiradi. Har bir somatik komponent xalq uchun ma'lum bir tushunchaning ramziga aylangan – masalan, "til" – so'z va falokat, "bosh" – aql va jazoni qabul qiluvchi, "ko'z" – kuzatuvchi, "qo'l" – harakat qiluvchi sifatida ifodalanadi [4].

Yuqoridagi maqollar xalq tafakkurida tanaviy komponentlarning nafaqat fizik, balki majoziy yukini ko'rsatadi. "Til – balo, bosh – jazoga qoluvchi", "Ko'z – kuzatuvchi, quloq – eshituvchi" degan rol aloqalari mavjud. Shu bilan birga, maqollarda somatik birliklar doimiy antropomorf obraz sifatida qatnashib, axloqiy normalarni mustahkamlaydi. Somatik gibridlik esa bu normalarni ko'p qirrali ifodalash imkonini beradi.

Xulosa va takliflar. O'zbek tilidagi somatik gibrid maqollar xalq tafakkurining ko'p qatlamli obrazlar tizimini ifodalaydi. Ular orqaligina tananing a'zolari emas, balki insoniy xatti-harakat, ijtimoiy munosabatlar, axloqiy qadriyatlar, va ogohlilik singari tushunchalar ham ifodalanadi. Bunday maqollarni tahlil qilish, ularning ma'no qatlamlarini ochib berish lingvistik hamda madaniy jihatdan muhimdir.

ADABIYOTLAR

1. Fayzullaev A. O'zbek tilidagi maqollar tahlili. – Samarqand: Marifat, 2023.
2. Mamatov N. O'zbek tilida somatik frazeologizmlar: Semantik tahlil va tipologik xususiyatlar. – Toshkent: Fan, 2019.
3. Rasulova M.I. Somatik birliklar asosida xalq tafakkurining lingvokulturologik tahlili. Filologiya ilmi jurnali, 4(2), 2021. – B. 133–142.
4. Zohidov B. Frazeologiya asoslari. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi nashriyoti, 2020.
5. Uktamovna, T. S. (2025). HYBRID WORDS IN THE UZBEK LANGUAGE: LINGUISTIC AND SEMANTIC ASPECTS. Western European Journal of Linguistics and Education, 3(03), 122-126